

Journal of Resistance Literature
Faculty of Literature and Humanities
Shahid Bahonar University of Kerman
Year 13, No. 25, autumn/winter 2022

The Quality of Power in the Discourse System of the Book "An Inscription on the Sky"

Abdollah Ekbatan^{1*}
Mahmoud Ranjbar²
Ali Taslimi³

It Introduction

The ideas of Michel Foucault (1926-1984) have brought about great changes in the fields of philosophy, politics, knowledge and social science. One of the most important terms in his view is power. According to Foucault, power exists in all aspects of human life and among all human beings. Power in its behavior seeks to regulate and subjugate others. It seems that by analyzing Foucault's views on power and its epistemological relationship between subject and subjugation, several works in the field of history, politics, oral history and even literature can be examined under cultural studies. The purpose of such research is to pay attention to the approach that Foucault has followed in recognizing power as a raw material by understanding the sub-subject and marginal. It is through these procedures that we can understand the mechanism of techniques and procedures of power and how it works (Barry, 2006: 104).

Oral history in the field of Iran-Iraq war (1978-1988), especially the memoirs of prisoners of war, is important as an example of societies that clearly emphasize the mechanisms of domination and power for survival. The book "An Inscription on the Sky" Narrated by Akbar

^{1*}Corresponding Author: Ph.D. Candidate of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Guilan, Iran, Email: kia@guilan.ac.ir

² Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Guilan, Iran, Email: mranjbar@guilan.ac.ir

³ Associate Professor of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Humanities, University of Guilan, Guilan, Iran, Email: taslimy1340@yahoo.com

Date of Admission: 24/12/2020 Date of Acceptance: 11/10/2021

Sayad Borani (2017), an Iranian pilot who was captured by Iraqi Ba'athist forces on the fourth day of the Iran-Iraq war, after his plane crashed at the border between the two countries. In this book, Sayad Borani, while narrating the bitter narratives of captivity, expresses the structure of hard and soft power, resistance and quasi-discourses within the captivity camps.

2. Methodology

In this study, the method of constructing the subject of criticism and the rule of the Iranian captives and the relations and functions of domination (prison guards) as the construction of the subject man in highlighting a specific narrative and parallel discourses have been studied. To show the aspects of originality and abstract images of Sayad Borani narrative propositions, his memoir entitled "An Inscription in the Sky" has been used. The main question of the article is the quality of power discourse and the confrontation of some external discourses in the form of discourse resistance. How did the author (narrator) of these memoirs show the disciplinary technology of prison guards in the three elements of knowledge, power and body?

2. Discussion

Foucault talks about the quality of power. In his view, these four themes encompass the issues of power that must be avoided: first, power is possession, and second, power is a phenomenon that is specifically concentrated in a particular state or social class. Third, power can be reduced to other areas. Fourth, its effects and effects are purely ideological (3), so they are subject to falsification, distortion and skepticism (Bard, 2003: 7-116).

Foucault considers the "problem of power" to be an interactive phenomenon and draws on micro-textures for power that extend to the smallest aspects of human relations. Foucault also believes that power does not usually change in nature. An example of this view can be seen in several places in the narration of an inscription on the sky.

In Foucault's definition of power, we come to the "qualitative characteristic" of a part of the relations between individuals that emerges within a specific framework of control systems in order to subjugate the supposed society.

Sayad Borani in expressing the relations between individuals and the control system (dominant discourse) refers to three relations: first, the

relationship of prisoners with each other, and second: the relationship of prisoners with infiltrators and spies. Third: Prisoners' relations with prison guards.

In all three forms of relationships, the act of organizing is shown as the "possible sphere of action of others." In other words, the competition of each of the mentioned discourses, while trying to organize the nature of the representation of individuals, seeks to dominate the (discourse) of the other.

3. Conclusion

This study showed how the prison government, in order to create subjugation and order in its construction, highlights one discourse and marginalizes another discourse. The narrator states in his narrative that the desired power of the prison regime in the early days of his captivity and that of his friends initially sought to subdue them through threats, intimidation and punishment, but due to the resistance of the prisoners, the prison guards gradually turned to strategic behavior. They seem to be humane, and by providing facilities, changing violent guards and increasing food rations, they added to the aspects of care. In this study, there is a set of connections, activities and experiences in an intertwined network of discourse relations of the captive community through which to describe the connections between different classes of this human society. Citing evidence from the book *Inscription in the Sky*, it was found that in the approach of closed and totalitarian societies, such as the prisoner of war prison, two interconnected elements of behavioral norms and subjugation techniques in the self-regulation struggle for power seek to exploit the dominated elements. On the other hand, in a capillary, intangible and multifaceted way, the power tried to draw certain ways of life for the members of the society (prisoners of war) by persuading them. Power has done this by changing, but it did not change its nature. The intertwined networks of discourses sought to spread their accepted truths in the captive community in overt and covert conflict. The most important reason for the inability of the dominant discourse (prison guards) is the lack of proper understanding of discourses or sub-discourses that have overcome the dominant discourse and the established system of government in the form of resistance and sub-subjects.

Keywords: power, Foucault, Oral history, Inscription on the sky.

References

- Ahmadi, B. (1998). *The meaning of modernity*. Tehran: Center.
- Aliri, T. (2017). Foucault and fiction, In F. Akbarzadeh (Ed.). *Book of experience*. Tehran: Nashrban. [in Persian]
- Barry, S. (2006). *Michel Foucault* (L. Jo'afshani, and Hassan Chavoshian, Trabs.). Tehran: Akhtaran. [in Persian]
- Belsey, C. (2020). *An introduction to poststructuralism* (F. Bobani, Trabs.). Tehran: Moon and Sun. [in Persian]
- Brad, J. F. (2002). *Foucault, power and politics* (M. Ghasemi, Trans.). *Goftman Quarterly*, 112, 112-140. [in Persian]
- Davoodi, A. (2012). Analysis of power relations in Michel Foucault's thought. *Journal of Political Studies*, 3 (12), 93-116. [in Persian]
- Deleuze, J. (2008). *Foucault* (N. Sarkhosh, and A. Jahandideh, Trans.). Tehran: Ney Publishing. [in Persian]
- Faraji, M., & Hamidi, N. (2015). Representation of daily life in the street. *Quarterly Journal of the Iranian Association for Cultural Studies and Communication*, 159-178. [in Persian]
- Feuer, L. (1971). *Marx and Engels, basic Writings on politics and philosophy*, New York: Anchor Books
- Foucault, M. (1977). *The history of sexuality*, in Colin Gordon (Ed.). New York: Pantheon Books.
- Foucault, M. (1997). *The order of things: An archaeology of the human science*, London: Tavistock.
- Foucault, M. (1999a). *Care and punishment (the birth of prison)*, (N. Sarkhosh, and A. Jahandideh, Trans.). Tehran: Ney Publishing. [in Persian]
- Foucault, M. (1999b). *Speech order* (B. Parham, Trans.). Tehran: Agah. [in Persian]
- Foucault, M. (2009). *Nietzsche, genealogy and history* (N. Sarkhosh, and A. Jahandideh, Trans.). Tehran: Ney Publishing. [in Persian]
- Kelk, S. (2000). *Power frameworks* (M. Younesi, Trans.). Tehran: Research Institute for Strategic Studies. [in Persian]
- Khaefi, A. (2012). *A study of three drops of guiding blood based on michel foucault's theory of power, poetry Research Quarterly (Bostan Adab)*, 4 (1), pp. 59-72. [in Persian]
- Khorranshad, M., & Nozari, M. (2019). Analysis of the conceptual evolution of political philosophy based on the two components of

- truth and power in the thought of Strauss, Arendt and Foucault. *Journal of Theoretical Policy Research*, 24, 249-290. [in Persian]
- Kornzehu, D. (2001). *Foucault in the critical plant* (P. Yazdanjoo, Trans.). Tehran, Center Publishing. [in Persian]
- Kowsari, M. (2007). Understanding works of art in society. *Collection of Articles of the First Symposium on the Sociology of Art*, Tehran: Academy of Arts. [in Persian]
- Marcuse, H. (2006). *Aesthetic dimension* (D. Mehrjoui, Trans.). Tehran: Hermes. [in Persian]
- Nawabakhsh, M., & Karimi, F. (2009). An analysis of the concept of power in Michel Foucault's theories. *Journal of Political Studies*, 3, 41-50. [in Persian]
- Payende, H. (2009). *Critique of winter poetry from the perspective of Lacan's theory of psychoanalysis*. *Quarterly Journal of Persian Language and Literature*, 42, 27-46. [in Persian]
- Payende, H. (2019). *Literary theory and criticism*. Tehran: Samt. [in Persian]
- Salehizadeh, A. (2011). An introduction to Michel Foucault's discourse analysis, *Cultural and Social Knowledge*, 3, 113-141. [in Persian]
- Sayadborani, A. (2018). *Inscription on the sky, (oral memoirs)* (M. Fayyazi, Rev.). Tehran: Hozeh Honari. [in Persian]
- Sojodi F., & Fathi, M. (2015). A study of the Foucault mechanism of Foucault Power in play of "the only possible way". *Quarterly Journal of Performing Arts and Music*, 5 (9), 1-13. [in Persian]
- Stones, R. (2000). *Sociological thinkers* (M. Mir Damadi, trans.). Tehran: Center Publishing. [in Persian]
- To'fiqi, F. (2016). *Freedom and Religiosity from the Viewpoint of Michel Foucault, with emphasis on his writings on the Islamic revolution of Iran*, 6 (1), Consecutive Issue 1, 1-13. [in Persian]
- Zima, Peter W. (2016). *Philosophy of modern literary theory*, (R. Veisi, and A. Amini, Trans.). Tehran: New Event. [in Persian]

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی

نشریه ادبیات پایداری

دانشکده ادبیات و علوم انسانی

دانشگاه شهید باهنر کرمان

سال سیزدهم، شماره بیست و پنجم، پاییز و زمستان ۱۴۰۰

کیفیت قدرت در نظام گفتمانی کتاب کتیبه‌ای بر آسمان (علمی - پژوهشی)

عبداله اکباتان^۱

محمود رنجبر^۲

علی تسلیمی^۳

چکیده

فوکو یکی از اندیشمندانی است که درباره کیفیت و کارکرد قدرت در مناسبات اجتماعی دیدگاه تأثیرگذاری را ارائه داده است. از نظر وی، عناصر قدرت در شبکه‌ای پیچیده و دائم در تغییر، طی بازی‌های متداخل، یکدیگر را تقویت می‌کنند و با صورت‌بندی‌های جدید به نمایش درمی‌آیند. وی با بررسی ساختار قدرت در جامعه سلطنتی انگلستان نشان داد که چگونه می‌توان به جای تمرکز بر حاکمیت قدرت بر پیکره‌های به حاشیه رانده شده بی‌شمار، به عنوان سوژه‌های فرعی توجه داشت و به سازوکار روشمند قدرت و عملکرد آن پی برد.

در این پژوهش به روش توصیفی - تحلیلی ضمن بحثی درباره دیدگاه فوکو پیرامون کیفیت گفتمان قدرت با تمرکز بر متنی از تاریخ شفاهی معاصر به دنبال ردیابی ساز و کار اعمال قدرت در مناسبات اجتماعی آن در گفتمان حاکم و محکوم برآمدیم. کتاب «کتیبه‌ای بر آسمان» مجموعه خاطرات خلبان اکبر صیاد بورانی روایتی تنگاتنگ از مقاومت و شکل‌گیری گفتمان و پاره‌گفتمان‌های به حاشیه رانده شده و تاکتیک‌های قدرت مسلط در دوران ده ساله اسارت در عراق است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد قدرت مورد نظر فوکو به صورتی پیچیده در روابط چندگانه حاکمیت زندان با اسیران و اسیران با همبندان خود به شکلی نظام‌مند وجود داشته است. در این مجموعه خاطره نشان داده

۱. دانشجوی دکتری زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، گیلان، ایران.
(نویسنده مسئول: kia@guilan.ac.ir)

۲. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، گیلان، ایران.
mranibar@guilan.ac.ir

۳. دانشیار زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه گیلان، گیلان، ایران.
taslimy1340@yahoo.com

می‌شود که چگونه تعامل و مواجهه با اشکال مختلف قدرت روندی را پدید می‌آورد تا گفتمان غالب برای سیطره بیشتر، رژیم حقیقت را به نفع خود تعریف نماید.

واژه‌های کلیدی: قدرت، فوکو، تاریخ شفاهی، کتیبه‌ای بر آسمان

۱- مقدمه

اندیشه‌های میشل فوکو^۱ (۱۹۲۶-۱۹۸۴) در حوزه فلسفه، سیاست، معرفت و دانش اجتماعی تحولات وسیعی را پدید آورده است. یکی از مهمترین اصطلاحات دیدگاه وی قدرت است. از نظر فوکو قدرت در تمام زوایای زندگی بشر و در میان همه آحاد انسانی وجود دارد. قدرت در رفتار خود به دنبال نظم بخشی و انقیاد دیگران است. انضباط مورد نظر قدرت با ابزار و مکانیسم‌های قهرآمیز صورت نمی‌گیرد؛ بلکه مجریان پیدا و پنهان با ایجاد راهبردی انضباط بخش همه را به انقیاد و سوژه‌شدگی رهنمون می‌شوند؛ البته همه در برابر این راهبرد منقاد نیستند؛ بلکه سرپیچی آن‌ها برای سوژه‌شدگی با اعتراض و مقاومتشان همراه می‌شود که به آن «نقاط مقاومت» گفته می‌شود؛ بنابراین هر جا قدرت به اشکال مختلف وجود دارد، مقاومت نیز دیده می‌شود. فوکو با طرح موضوع ارتباط بین قدرت و دانش^۲ در حوزه گفتمان‌های^(۱) علوم انسانی و اجتماعی به دنبال معیارهایی بود که دانش کارکرد قدرت و پذیرش آن از سوی افراد به صورت سوژه^۳ را بکاود تا از این طریق نگرشی تازه به مناسبات اجتماعی را پدید آورد. فوکو با ریشه‌یابی قدرت و سلطه در صورت‌بندی‌های جدید معرفت (اپیستمه^(۲)) نشان داد که چگونه قدرت یا همان ویژگی‌ها و اقتدارهای کهن در دنیای معاصر به بازتولید خود می‌پردازند. وی با رویکردی در زمانی^۴ مسئله «سوژه» و روند سوژه‌شدگی را ردیابی می‌کند. از نظر وی بسترها و مفاهیم مرتبط با قدرت در کشاکش با یکدیگر قابل فهم هستند؛ بنابراین هر یک از این مفاهیم در احکام مجموعه خود صورت‌بندی‌هایی (اپیستمه^۵) را نشان می‌دهند که در مجموع ذیل صورت‌بندی نظام‌مند گفتمانی^۶ جای می‌گیرند.

۱ - Michel Foucault
 ۲- Power/Knowledge
 ۳- subjectivity
 ۴ - chronologic
 ۵ - episteme
 ۶- Discourse

صورت‌بندی‌های نظام‌مند گفتمانی، ساختاری متصلب و تغییرناپذیر ندارند؛ بلکه وفاداری مفاهیم به صورت‌بندی‌ها، تابع دگرگونی حقیقت خواهد بود؛ بدین معنا که با تغییر مفاهیم و گزاره‌ها در یک دوره زمانی، صورت‌بندی‌های آن نیز تغییر می‌یابد. دیدگاه فوکو درباره تاریخ عقاید و مناسبات قدرت با تجزیه و تحلیل سیاسی کنش‌های متنی برای نقد معاصر حائز اهمیت است. وی در آثار خود به ساخت سوژگی انسان از طریق روابط قدرت و دانش اشاره دارد. پیوند بین سوژگی انسان و ساختار مناسبات قدرت در روایتی که از بد آغاز می‌شود و به بدتر جهت‌گیری می‌کند. به عنوان مثال «تمدن یونانی-رومی مراقبت از خود را همچون شیوه‌ای برای به خدمت درآوردن سوژه‌ها توصیه می‌کرد؛ اما از روشنگری به این طرف مفهوم بی‌روح‌تر خودشناسی جای این ایده‌آل را گرفت.» (بلزی، ۱۳۹۸: ۹۲) بعدها «استون گرین‌بلت»^۱ نظریه‌پرداز تاریخ‌گرایی نو با بهره‌گیری از آرای هگل و نیچه در تبارشناسی اخلاق و دیدگاه فوکو درباره قدرت و تبارشناسی آن به بررسی ساختار قدرت در جامعه سلطنتی انگلستان دوره الیزابت جاکوب (۱۵۵۸-۱۶۰۳) پرداخت. وی طی بازنمایی سوژگی انسان در این دوره تلاش کرد نظام انقیادساز و «نظام‌های کنترلی یک جامعه مفروض» را بررسی نماید. به نظر می‌رسد با تحلیل آرای فوکو درباره قدرت و رابطه معرفت‌شناختی آن بین سوژه و انقیاد می‌توان آثار متعددی در حوزه تاریخ، سیاست، تاریخ شفاهی و حتی ادبیات را ذیل مطالعات فرهنگی مورد بررسی قرارداد. هدف از چنین پژوهش‌هایی توجه به رویکردی است که فوکو نیز در شناخت قدرت به عنوان ماده خام با درک سوژه فرعی و حاشیه‌ای دنبال کرده است. به نظر وی برای درک درست قدرت «به جای تمرکز بر حاکمیت آن باید پیکره‌های بی‌شماری را که در نتیجه تأثیرات قدرت به صورت سوژه‌های فرعی و حاشیه‌ای درآمده‌اند، مطالعه کنیم.» (کلک، ۱۳۷۹: ۲۶۹) وی معتقد است تحلیل رویه‌ها و فنون قدرت در پایه‌ای‌ترین سطح نظم اجتماعی با مفهوم‌پردازی‌های انتزاعی قدرت در بافت نهادی متمرکز بسیار متفاوت است. از خلال همین

۱-Stephen Jay Greenblatt

رویه‌هاست که می‌توان به سازوکار فنون و رویه‌های قدرت و چگونگی عملکرد آن پی برد. (بری، ۱۳۸۵:۱۰۴)

۱-۱- بیان مسئله

تاریخ شفاهی در حوزه جنگ ایران و عراق (۱۳۶۷-۱۳۵۹) به ویژه خاطرات اسیران جنگی به عنوان نمونه‌ای از جوامعی که سازوکارهای سلطه و قدرت را برای بقا به شکلی بارز آیینگی می‌کند، اهمیت دارد. کتاب «کتیبه‌ای بر آسمان» روایت اکبر صیاد بورانی (۱۳۹۶)، خلبان ایرانی است که در چهارمین روز آغاز جنگ ایران و عراق، پس از سقوط هواپیمایش در مرز دو کشور، به اسارت نیروهای بعث عراق درآمد. وی تا سال ۱۳۶۹ به مدت ۱۰ سال در زندان‌های رژیم عراق به سر برد. در این کتاب، صیاد بورانی حین بیان روایت‌های تلخ اسارت ساختار قدرت سخت و نرم، مقاومت و شبه گفتمان‌های درون اردوگاه‌های اسارت را بیان می‌کند. حکومت عراق در روزهای آغازین اسارت خلبانان از طریق شکنجه و آزار و پس از آن ایجاد محدودیت‌های تصنعی به دنبال سیطره و ایجاد هراس در آنان بود. این شگرد چنان که اسمارت بری نیز معتقد است با «سانسور، تحریم، ممانعت و سرکوب^۱ به شگرد ابرمن عظیم عمل می‌کند.» (بری، ۱۳۸۵:۱۹۳) به عبارتی، وجه اقتدارگرایی آن به صورت پنهان و قابل ستایش (مقدس) بروز می‌کند (ر.ک: دلوز، ۱۳۸۷: ۱۲۶) اما با مقاومت اسرا و پی بردن به گفتمان آنان، حاکمیت (استخبارات زندان) به شگردهای دیگر اعمال قدرت از جمله تطمیع، «نگارش کتاب قانون» و نفوذ در گروه‌های کوچک چند نفره و دسته‌بندی‌های همشهریان، دوستان و هم‌بندان برای جاسوسی روی می‌آورد.

در این پژوهش شیوه ساخت سوژه منقاد و مورد نظر حاکمیت از اسرای ایرانی و مناسبات و کارکردهای سلطه (زندانبانان) به عنوان برساخت انسان سوژه شده در برجسته‌سازی روایتی خاص و گفتمان‌های موازی مورد بررسی قرار گرفته‌اند. برای نشان دادن وجوه اصالت و تصورات انتزاعی از گزاره‌های روایی صیاد بورانی از کتاب خاطرات وی با عنوان «کتیبه‌ای بر آسمان» استفاده شده است. پرسش اصلی مقاله کیفیت گفتمان قدرت و مواجهه پاره‌گفتمان‌های خارج از آن به صورت مقاومت گفتمانی است. نویسنده (راوی) این

خاطرات چگونه تکنولوژی انضباطی زندانبانان را در سه عنصر دانش، قدرت و بدن نشان داده است؟

۱-۲- پیشینه پژوهش

مباحث مربوط به اندیشه فوکو درباره نظام گفتمانی قدرت در پژوهش‌های زبان فارسی به دو صورت طرح اندیشه‌های بنیادی، انتزاعی و طرح مباحث اجتماعی همراه بوده است. از میان دسته نخست می‌توان از پژوهش مهدی مطهری‌نیا (۱۳۷۸) در کتاب «تبینی نوین بر مفهوم قدرت در سیاست و روابط بین‌الملل» یاد کرد. وی در این کتاب، آرای اندیشمندان غربی درباره مفهوم قدرت را گردآورده است. داوود فی‌رحی (۱۳۷۸) نیز در کتاب «قدرت، دانش و مشروعیت در اسلام» به تعامل قدرت و دانش در آیین اسلام توجه نشان داده است. در حوزه مقالات علمی پژوهشی نیز مقاله «تحلیل مناسبات قدرت در اندیشه میشل فوکو» نوشته علی‌اصغر داودی (۱۳۹۰) سیر نگرش به قدرت از سوی فوکو را مورد بررسی قرار داده است. محمدباقر خرمشاد و محمد اسماعیل نوزری (۱۳۹۷) نیز در پژوهشی با عنوان «واکاوی تحول مفهومی فلسفه سیاسی بر اساس دو مؤلفه حقیقت و قدرت در اندیشه اشتروس، آرنت و فوکو» به بررسی مفاهیم مشترک نظری در آرای این سه متفکر پرداختند. مهرداد نوابخش و فاروق کریمی (۱۳۹۵) نیز در پژوهشی با عنوان «واکاوی مفهوم قدرت در نظریات میشل فوکو» به آرای فوکو از خلال آثارش پرداخته است. در حوزه ردیابی و بازتاب آرای فوکو در آثار فارسی نیز می‌توان از پژوهش عباس خائفی (۱۳۹۱) با عنوان «بررسی سه قطره خون هدایت بر مبنای نظریه قدرت میشل فوکو» نام برد. وی در این پژوهش شاخصه‌های نظریه قدرت را در داستان یادشده بررسی کرده است. فاطمه توفیقی (۱۳۹۴) نیز در پژوهشی با عنوان «آزادی و دینداری از دیدگاه میشل فوکو» به بررسی دیدگاه این متفکر در حوزه آزادی و دین توجه نشان داده است. فرزانه سجودی و محمد فتحی (۱۳۹۳) نیز در پژوهشی با عنوان «سازوکار خرد قدرت فوکو در نمایشنامه تنها راه ممکن» به بررسی عناصر و مؤلفه‌های قدرت در این نمایشنامه پرداختند.

بر اساس جست‌وجوهای صورت گرفته در منابع دیجیتالی و پایگاه‌های علمی، هیچ پژوهشی با محوریت نظریه قدرت فوکو در یک یا چند روایت تاریخ شفاهی نوشته نشده است و پژوهش حاضر نخستین اثر در این حوزه خواهد بود.

۱-۳- معرفی اثر

کتابچه‌ای بر آسمان، عنوان خاطرات سرتیپ دوم خلبان اکبر صیاد بورانی است که به همت میرعمادالدین فیاضی و از سوی انتشارات سوره مهر حوزه هنری در سال ۱۳۹۶ منتشر شده است. اکبر صیاد بورانی به همراه کمک خلبان خود علی بصیرت در سال ۱۳۵۹ به اسارت نیروهای عراقی درمی‌آید و به مدت ده سال به صورت مخفیانه در زندان‌های حزب بعث عراق زندانی می‌شود. راوی در این کتاب، خاطرات حضور در زندان‌های عراق را طی مصاحبه‌هایی که از سال ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۲ طول می‌کشد، بیان می‌کند (فیاضی، ۱۳۹۶: ۱۰). راوی در طول روایت خود از ساختارها و قواعد قدرت و گفتمان حاکم در زندان به عنوان وجه غالب و شکل‌گیری پاره گفتمان‌های مقهور و به حاشیه رانده شده سخن می‌گوید. با طبقه‌بندی کارکردهای قدرت و پاره گفتمان‌های موجود در روایت کتاب می‌توان به نوعی تاریخ‌مندی و نظام‌مندی گفتمان قدرت را طبقه‌بندی نمود.

۲- بحث

قدرت و تبارشناسی آن یکی از مفاهیم و رویکردهایی است که در حوزه جامعه‌شناسی و سیاست بسیار مورد توجه است. دیدگاه اندیشمندان کلاسیک و معاصر درباره تبارشناسی قدرت را می‌توان در دو خط سیر استمرار و عدم استمرار نشان داد. در خط سیر استمرار بر پراکندگی قدرت در تمام سطوح عام اندیشه اشاره دارد. در این خط سیر پیوندی بین توماس هابز (۱۵۸۸-۱۶۷۹) به عنوان نظریه پرداز قرن هجدهم و استیون لوکس (۱۸۸۸-۱۹۳۶) در دوره پیشاصنعتی وجود دارد. کسانی مانند مارکس، راسل، وبر، پارسونز، رانگ، نیوتن و ... در این گروه جای می‌گیرند. در خط سیر دوم که با انتقاد از روایت منسجم گذشته آغاز می‌شود، فوکو جای می‌گیرد که به عنوان داعیه‌دار گسست از اندیشه عام و مشترک قدرت

۱-Thomas Hobbes

۲- Stefan Lux

را مورد تردید قرار می‌دهد. وی قدرت را شبکه کم و بیش ثابت یا متغیر از ائتلاف‌ها می‌داند که عرصه متغیر عمل و منافع را که به صورت گفتمانی شکل گرفته‌اند، در برمی‌گیرد. (کلک، ۱۳۷۹: ۲۶۸) از نظر فوکو قدرت، تباری تاریخی دارد که همیشه رابطه‌ای بین قدرت ستمگری و مقاومت در برابر ستم را در خود دارد.

نخستین گام فوکو برای بررسی روابط قدرت- به ویژه قدرت در دوره معاصر- پاسخ به این پرسش بود که «قدرت چگونه اعمال می‌شود و چه ارتباطی بین قدرت و دانش / معرفت وجود دارد» وی در دو کتاب مراقبت و تنبیه (۱۹۷۵) و کتاب سه‌جلدی تاریخ امور جنسی (۱۹۷۶-۱۹۸۴) مطالعه تاریخی قدرت را «تحلیل‌شناسی قدرت» می‌نامد و به‌صورت قدرت و دانش / معرفت می‌پردازد، اما این بررسی‌ها شکل منسجم و نظام‌مندی ندارد. از نظر وی لنگرگاه اصلی قدرت حتی اگر هم درون نهادها متجسم و متبلور شود، باید در خارج از نهادها یافت، گویا وی در نظر داشته که قدرت به شکلی مولد در همه اجتماعات بشری وجود داشته و همواره بر شکل تکاملی خود دلالت می‌کرده است.

در گام بعدی، فوکو درباره کیفیت قدرت سخن می‌گوید. از نظر وی این چهار مضمون، مباحث مربوط به قدرت را در بر گرفته‌اند که باید از آن خلاصی یافت: نخست قدرت به مثابه تملک است، تملکی که نهاد آن در «عصای سلطنتی» یا سلطه تجلی یافته است، البته در دوره معاصر با تغییر رویکرد، قدرت دیگر در تملک طبقه مسلط نیست؛ بلکه به عنوان «راهبرد» شناخته می‌شود. دوم اینکه قدرت پدیده‌ای است که به‌طور خاص در دولت یا طبقه اجتماعی خاص متمرکز شده است. در دوره معاصر، قدرت از مانورها، تاکتیک‌ها و عملکردها پدید می‌آید. سوم آنکه قدرت به دیگر عرصه‌ها^۱ تقلیل پذیراست. عرصه‌هایی مانند ماهیت نظام اقتصادی. چهارم آنکه آثار و معلول‌های آن صرفاً ایدئولوژیک (۳) است، بنابراین واجد ابطال، تحریف و تشکیک هستند (برد، ۱۳۸۲: ۷-۱۱۶).

فوکو معتقد است قدرت را نمی‌توان مانند یک نهاد یا یک ساختار، یا یک سوژه انسانی منفرد و یک سویه یا حتی بازدارنده مفهوم سازی نمود؛ بلکه قدرت، چنان سلطه‌ای در روابط بشر پدید آورده که سوژه‌ها و سوژگانی را پدید می‌آورد و آن را به صورت وضعیت پیچیده

^۱- sphere

استراتژیک و چندگانگی روابط نیرویی که در آن واحد قصدی غیر سوژکتیو است، مفهوم پردازی می‌کند. (بری، ۱۳۸۵: ۱۰۱) «اسمارت بری» با تحلیل تاریخ روندهای اجتماعی قدرت بین توده عظیم مردم و ملموس بودن آن در تصمیم‌گیری‌های آنان پنج دستورالعمل روش‌شناختی فوکو برای عیان ساختن قدرت و گفتمان را به شرح زیر می‌داند: ۱- شکل، ۲- سطح اثر، ۳- جهت، ۴- سطح کلان ۵- اثر معرفتی قدرت.

از نظر فوکو تحلیل قدرت باید متوجه فنونی باشد که در نهادهای مادی، منطقه‌ای و محلی تجسم یافته‌اند، نه شکل‌های متمرکز و مشروح قدرت. دوم اینکه تحلیل باید به عمل یا اعمال قدرت حوزه کاربرد قدرت و آثار و نتایج آن پردازد، نه به پرسش‌های مربوط به تملک یا قصد آگاهانه. سوم: قدرت ثروت مایملک فرد یا گروه نیست؛ بلکه در پیکره اجتماعی به گردش می‌آید و به صورت یک زنجیره عمل می‌کند و از طریق سازماندهی تورمانندی اعمال می‌شود که همگان در آن گیر افتاده‌اند. چهارمین توصیه روش‌شناختی فوکو تا اندازه‌ای در توصیه نخست مندرج است، تحلیل قدرت بنا به عرف از سطح کلان نهادی- مثل قدرت دولت- آغاز شده و به انتشار و اشاعه قدرت به سراسر نظم اجتماعی منجر می‌شود. پنجمین قاعده روش‌شناختی فوکو به رابطه دانش و معرفت مربوط می‌شود. بنا به نظر وی ساز و کارهای قدرت همواره به دنبال تولید ابزارهایی هستند تا به شکل‌گیری و انباشت معرفت، روش‌های مشاهده، فنون ثبت و ضبط، رویه‌های پژوهش و کاوش و تجهیزات کنترل کمک کنند. (همان: ۱۰۵-۱۰۴) از نظر وی قدرت و معرفت/ دانش ارتباطی ناگسستگی دارند. «اصطلاح قدرت- معرفت در آثار فوکو برای اشاره به همین رابطه دو سویه به کار می‌رود و حکایت از آن دارد که معرفت، هم زاده قدرت است و هم قدرت‌زا (پاینده، ۱۳۹۷، ج ۲: ۳۳۳). وی با انتقاد از رویکرد متمرکز بر حاکمیت قدرت معتقد است قدرت به شکل کوچکترین واحد معنایی با صورت‌بندی (اپیستمه دانش یا نظام دانایی) مانند اختاپوسی پاهای خود را در جزئی‌ترین امور زندگی بشر بسط داده‌است. وی مانند آنتونیو گرامشی^۱ (۱۸۹۱-۱۹۳۷) به «ایدئولوژی کپسوله شده» و نقش گفتمان‌های قدرت توجه دارد (کوثری، ۱۳۸۶: ۲۳) لذا بین حقیقت و قدرت تفاوتی قائل نیست؛ زیرا اساساً حقیقت بر ساخت قدرت

^۱- Antonio Gramsci

است؛ بنابراین ما در میان شبکه‌ای از نظم‌های درونی قرار گرفته‌ایم که در کشاکش یکدیگر برای تسلط بر دیگری تلاش می‌کنند. اگر ما از حقیقت سخن می‌گوییم، قصد داریم نشان دهیم «حقیقت در کدام نظم‌های سیاسی، اقتصادی و فرهنگی وجود دارد و به چه کار قدرت و سلطه می‌آید» (احمدی، ۱۳۷۴: ۱۹۱). این برهم‌کنشی حقیقت در راستای استقرار «وضعیت محلی» درون سامان مستقر قدرت است که موجب سازماندهی «مقاومت محلی» می‌شود، مقاومتی بر سر حقوق مشخص و پایمال شده (همان).

فوکو مقاومت را با سه تجلی از قدرت باز می‌شناسد: مبارزه علیه سلطه، انقیاد و استثمار. این سه نوع مقاومت پس زمینه رویکرد فوکو به قدرت و سیاست است. وی هر گونه اتصال به هر هویت خاص را انقیاد می‌داند. دوم اینکه اشکال مورد نظر وی از عمل سیاسی با اشکال فعلی سیاست منطبق نیست و به موضوعاتی نظیر جنسیت، جرم و جنایت و جنون می‌پردازد. سوم آنکه وی به اغلب نظریه‌ها و مفاهیم همانند جعبه ابزاری می‌نگرد که در خدمت چیز و عملکرد دیگری هستند. (برد، ۱۳۸۲: ۱۱۴)

عنصر دیگر مورد نظر فوکو در تحلیل قدرت مجازات و تنبیه است. از نظر وی مجازات و تنبیه برای پدیداری و کشف حقیقت نیست؛ زیرا آنان که مجازات و تنبیه را وضع کرده‌اند، خود را تجسم حقیقت می‌دانند؛ بنابراین، مسئله مهم، اثبات حقیقت در چارچوب قواعد و قوانین وضع شده است. وی با تبارشناسی قدرت به دنبال انکشاف ارتباط شبکه‌ای رویدادهایی است که از سر منطق و عقلانیت به دنبال سلطه هستند. این شبکه‌های در هم تنیده بخردانه از راه آفرینش حقیقت موجب حاکمیت برخویشتن و دیگران می‌شوند؛ به عبارتی، تبارشناسی هم علیه حقایق جهان شمول و بی‌زمان است و هم علیه مفهوم تداوم (احمدی، ۱۳۷۴: ۱۸۲)؛ البته شبکه‌های پدیدآمده برای غلبه گفتمان خود، مستعد پنهان‌کاری هستند. هدف این شبکه‌ها سیطره بر جوامع کوچک و بزرگ انسانی است. به عنوان نمونه در مجموعه خاطره مورد بررسی ما، گفتمان حاکم (زندانبانان عراقی) اسیران را در گروه‌هایی بر اساس درجه بندی و موقعیت نظامی آنان تقسیم نمود. این گروه‌ها شامل افسران، درجه‌داران و سربازان می‌شد. گروه‌های پدیدآمده برای پیشگیری از خطر نفوذ جاسوسان به روشی

پنهانی درون خود، گروه‌های کوچک‌تر قومی، قبیله‌ای را پدید آوردند. نیروهای عراقی افسران را در سلولی جدا محبوس کردند. این افسران شامل نیروهای هوایی و زمینی می‌شدند. «حدود ۳۳ نفر خلبان ایرانی بودیم که ما را وارد سالنی هفتاد، هشتاد متری کردند ... بیست دقیقه گذشت. در، دوباره باز شد و پانزده شانزده نفر دیگر آوردند ... دیگر جایی باقی نمانده بود ... بین آنها که تازه آمده بودند، دو سه نفر سعی می‌کردند اوضاع و احوال را کنترل کنند. یکی از آنها گفت: بین ما کسی هست که قهرمان وزنه‌برداری ارتش‌های جهان است و در عراق هم یک بار مسابقه داده و قهرمان شد... و ادامه داد: ما نظامی هستیم و باید یک ارشد داشته باشیم، باید همه دستورها را او بدهد. با عراقی‌ها صحبت کند و آنچه شنیده به ما انتقال بدهد (فیاضی ۱، ۱۳۹۶: ۳-۲۴۲).

بنا به تعبیر فوکو شبکه‌های گفتمانی قدرت برای ایجاد نظم بر ساخت مسلط خود ایستم‌هایی هستند که به دنبال مقهور ساختن و ایجاد تبعیت سوژه (انسان) هستند. (فوکو، ۱۳۸۸: ۳۴۴) صیاد بورانی شرح می‌دهد که بعد از انتخاب ارشد چگونه شبکه‌های درهم تنیده در میان گروه اسیران شکل می‌گیرد:

«باید هر هشت نفر به یک گروه تقسیم شوند. هر گروه باید یک سرگروه داشته باشند که ارشد گروه با سرگروه صحبت کند (۲۴۳).

مسئولان بازداشتگاه اصرار دارند گروه‌های کوچک بر مبنای تقسیم بندی‌های قومیتی، زبانی، درجه نظامی و ... شکل بگیرد. با تقسیم شدن گروه‌ها به واحدهای کوچک‌تر، سیطره بر آنها برای گفتمان حاکم (زندانبانان) آسان می‌شود. گفتمان حاکم تسلط بر آنان به واسطه نظم برساخته می‌تواند وعده «مماشات و همکاری» دو طرفه را بدهد.

«از ما خواستند برویم با آنها همکاری کنیم. وقتی برگشتیم اینجا برایشان تبلیغات کنیم و عده‌ای را هماهنگ کنیم. قرار است ما را برای کودتا از ترکیه وارد ایران کنند و حکومت ایران را سرنگون کنیم.» (همان)

بنا به نظر فوکو در تبارشناسی، قدرت، در کشاکش درونی برای خود تنظیم‌گری به تکنیک دو مرحله‌ای روی می‌آورد. ابتدا از طریق اعمال قدرت - نه نمایش قدرت - به ابزاری بدل می‌شود که عناصر اجتماعی را منقاد سازد و در ادامه با تغییر رویکرد به تکنیک‌ها و فونونی

بدل می‌شود که باعث افزایش فایده و بهره‌وری عناصر تحت سلطه شود. پنهان‌سازی خلبانان ایران در زندان‌های مخفی در نیمه نخست کتاب بیانگر نظامی تمامت‌خواه است که بر کلیت منویات خود انگشت می‌نهد تا تحت لوای این کل‌گرایی^۱ تمایز میان فرد و جامعه، درون‌گرایی و برون‌گرایی، خاص و عام را یکسر ملغی سازند. (مارکوزه، ۱۳۸۵: ۴۹)

«مرا انداختند جایی. وقتی چشمم را باز کردند، همه جا تاریک بود. عراقی‌ها رفتند بیرون و در آهنی کلفتی که شبیه در گاو صندوق بود، پشت سرشان بستند. تنها بودم. پوشش دیوارها و کف از سرامیک قهوه‌ای سوخته بود. فضا یک متر و نیم در سه متر مساحت داشت، پنجره‌ای هم نداشت (۹۱-۹۰).

رژیم بعث عراق بدون توجه به کنوانسیون‌های بین‌المللی اسیران جنگی و با مخفی کردن خلبانان و فشار روانی بر آنان تلاش می‌کند شرایط گفتمانی خود را در حوزه خصوصی اسیران سرریز نمایند تا روح ذهنی فرد زیر سایه سنگین روح عینی گفتمان غالب امحا شود. (ر.ک: پاینده، ۱۳۸۸: ۴۱)

۲-۱- تولید قدرت، پدیداری تعاملی

فوکو «مسئله قدرت» را پدیداری تعاملی می‌داند. از نظر وی «اگر نظام‌های متعددی از محدودیت در حوزه گفتمان عمل‌کننده، نظام‌هایی که «آنچه می‌توان گفت» و «این که چه کسی می‌تواند آن را بگوید»، «محدود کند»، آنگاه مسئله قدرت اجتناب‌ناپذیر می‌شود.» (الیری، ۱۳۹۶: ۹۷) قدرت را نمی‌توان فراورده فرعی نظم‌ها دانست؛ بلکه به شکلی فزاینده «تصورات مشخص ممکن را از آنچه فرد می‌تواند درباره خود بداند، شکل می‌دهد.» (ریما مکاریک، ۱۳۸۸: ۲۲۸) نمونه بارز تولید و شکل‌دهی به تصورات اشخاص، مفاهیمی است که در مواجهه با قدرت مسلط به دست می‌آید. همان‌گونه که فوکو اشاره می‌کند، رمزگان یا نظم مبتنی بر قدرت با به کارگیری آموزش، مذهب، مسائل پزشکی یا سیاسی بر انسان سیطره می‌یابد. صیاد بورانی در روایت خود با اشاره به آموزش خلبانی در آمریکا نظم حاکم بر اردوگاه آموزشی دوران دانشجویی و اطاعت‌پذیری از استاد پرواز خود را به منظور نشان دادن شکل‌دهی به تصورات اشخاص یادآور می‌شود. وقتی راوی در آخرین پرواز

^۱ -totalism

دوره آموزشی خود با مشکل مواجه می‌شود، استاد پرواز-علیرغم دلخوری از او- به وی تسلی خاطر می‌دهد و تشویق می‌کند:

«به تو اعتماد دارم، می‌دانم شاگردی هستی که وقتی امروز به تو گفتم تنها می‌خواهی بروی پرواز به تو استرس وارد شد، ولی اگر به خودت باشی، می‌دانم این هواپیما را می‌بری و می‌آوری.» (۵۱۷)

صیاد بورانی پس از این سخن استاد پرواز خود به تصورات ممکن درباره خود شکل می‌دهد. تصویری از شجاعت، توانستن و غلبه بر مشکلات؛ لذا تصمیم می‌گیرد دوباره بپرد. استاد می‌گوید: «خودت هستی و این هواپیما. ببین چه کار می‌کنی. من هم می‌روم توی برج مراقبت، منتظرم که بنشینم.» (همان) صیاد بورانی برای اولین بار به تنهایی تیک آف (پرواز) می‌کند. وقتی به منطقه پرواز می‌رسد، دستورهایی را که از استاد پرواز خود آموخته بود، با صدای بلند مرور می‌کند:

«حین پرواز همان حرف‌هایی را که اسمیت‌سن با من می‌زد، با خودم بلند بلند تکرار می‌کردم. او در برج مراقبت بود و نمی‌شنید با خودم چه می‌گویم. به این فکر می‌کردم که چرا نتوانستم مانورها را انجام بدهم. حالا یکی یکی آنها را انجام می‌دهم.» (۵۱۹)

فوکو استدلال می‌کند که قدرت به مثابه تجربه و واقعیت به تولید روایت می‌پردازد؛ بنابراین کسی که از قدرت سخن می‌گوید، تجربه و واقعیت را خلق و منتقل می‌کند. از نظر وی تاریخ جنون و تاریخ جنسیت سیر در زمانی نیروها و تدبیر اندیشه‌ها نیست؛ بلکه متنی است که به واسطه آن «تاریخ بر اساس واقعیتی که آن را حقیقتی می‌سازد، داستان پردازی می‌شود.» (Foucault, 1977:193)

در اندیشه فوکو گفتمان‌ها شامل مجموعه‌ای از گزاره‌هاست که همانند آئینه شکل عینی و مادی دارد و آن از عملکرد یا نهادهای اجتماع نشأت می‌گیرد. این گزاره‌ها زنجیره‌ای معنابخش را پدید می‌آورند که آنها را نقش‌های اجتماعی می‌نامیم. گزاره‌ها همچون شبکه‌هایی از رگ‌ها پدیدآورنده گفتمان هستند. گفتمان‌ها درباره گزاره‌ها سخن نمی‌گویند؛ بلکه آنها را می‌سازند. شکل‌دهی گزاره‌ها و موضوعات توسط گفتمان در ساختار اجتماعی امروز پنهان و لایه لایه است؛ بنابراین گفتمان‌ها برای سلطه خود در پی تسلط بر گزاره‌های

گفتمان‌های دیگر از راه تولیدگری است. اصلی که فوکو آن را «انفصال یا ناپیوستگی»^۱ نامید. او شرایط و ساختارهای گفتمان قدرت را علیرغم تولیدگری‌اش فاقد جهان شمولی می‌داند؛ به عبارتی نمی‌توان نظری قاطع دربارهٔ جهان شمولی قدرت قائل شد. با پذیرش قطعیت قدرت عملاً راه برای گفتمان‌های دیکتاتوری و متصلب باز می‌شود، حال آنکه قدرت در صیوروت اجتماعی قرار دارد و سیال و تولیدکننده است.

۲-۲- ریزبافت قدرت

فوکو برای قدرت ریزبافت‌هایی را ترسیم می‌کند که در جزئی‌ترین وجوه روابط انسانی تسری می‌یابد. بنا به نظر وی «هر کس که به کس دیگری می‌گوید یا نشان می‌دهد که چگونه کاری را انجام دهد، بر او اعمال قدرت می‌کند. مسئله غرض و هدف در کار نیست، انتقال دانش مستلزم تعلیم است، یادگیری، اطاعت را به دنبال دارد.» (بلزی، ۱۳۸۹: ۸۹) نمونه این دیدگاه در چند جای روایت کتیبه‌ای بر آسمان دیده می‌شود:

«همزمان با کلاس زبان [در دورهٔ آموزش خلبانی] به کلاس هیأت افسری هم می‌رفتیم. در این هیأت به ما آیرودینامیک، بیسیک پرواز، نقشه‌خوانی و آداب و معاشرت یاد می‌دادند. کلاس آداب و معاشرت چهار پنج جلسه بود. اینکه چطور کارد و چنگال یا قاشق و چنگال توی دست بگیریم، چطور غذا بخوریم، چطور نشست و برخاست کنیم ...» (۱۲۴)

مدرسان دورهٔ آموزشی با ریزبافت‌های برشمرده از سبک زندگی آمریکایی به دنبال گسترش کلان فرهنگ خود و سرکوب فرهنگ بومی شاگردان خلبانی می‌شوند.

در بخشی دیگر ریزبافت‌های سبک زندگی راوی برجسته می‌شود:

مرخصی نگرفته بودم. اول فکر کرده بودم همین طوری بروم و به کسی چیزی نگویم. به رفیقم، رضایی، سفارش کرده بودم جای من باشد. گفته بود: «باشد. ولی فرمانده پایگاه باید در جریان باشد که یک وقت اگر تو را خواست و نبود، برایت بد نشود.» گفته بودم چیزی نمی‌شود.

اما دچار دلهره شده بودم. با خودم گفتم: «بروم به فرمانده اطلاع بدهم» رفتم دفتر سرهنگ گلچین، فرمانده پایگاه. دو سه نفر از همان بچه‌هایی که با هم جلسه می‌گذاشتند توی دفتر گلچین

^۱ - Discontinuity

بودند. تا مرا دیدند، دستپاچه شدند. احساس کردم فکر کرده‌اند، رفته‌ام چیزی به فرمانده پایگاه بگویم (۱۰۸)

۲-۳- کیفیت جامعه نمایشی - جامعه مبتنی بر مراقبت

فوکو معتقد است قدرت معمولاً در ماهیت خود تغییر نمی‌کند، بلکه در نحوه اعمال متفاوت می‌شود؛ به گونه‌ای که از سطح به عمق می‌رود؛ به عبارتی از جامعه نمایشی به جامعه مبتنی بر مراقبت تغییر صورت می‌دهد. در روایت کتیبه‌ای بر آسمان آمده است که زندانبانان عراقی در سال‌های اول اسارت خلبانان، برای جذب آنان به منظور همکاری اطلاعاتی با خود صحنه‌هایی از اعدام «خائنان و کسانی که همکاری نمی‌کردند» نشان می‌دهند. در سال‌های بعد به تهدید روی آوردند و سرانجام در برابر مقاومت خلبانان به مراقبت متوسل شدند.

«افسر عراقی از روی لیستی که تو دستش بود، اسم تعدادی از اسرا را خواند ... بین اسامی هم خلبان بود هم غیرخلبان. ما را با ضرب و شتم از بند بردند بیرون. وارد راهرو شدیم. آنجا هم یکی دو نفر را بی‌هدف چپ و راست کردند... عراقی‌ها پشت سر ما به اسرای [طبقه] پایین گفته بودند، اینها را می‌بریم بغداد تیر باران کنیم.» (۲۶۳-۴)

زندانبانان پس از چندی شیوه خود را تغییر می‌دهند و دیگر دست به تهدید و شکنجه و اعدام نمایشی نمی‌زنند.

«عراقی‌ها دیگر سخت‌گیری‌های گذشته را نداشتند و اوضاع و احوال [طبقه] پایین عادی می‌گذشت (۳۴۶) یک روز عراقی‌ها گفتند هر نیرویی باید متولی اسرای نیروی خودش باشد. نیروی زمینی عراق می‌خواهد اسرای نیروی زمینی ایران را سرپرستی کند و خودش نگهداری کند... بعد از این اتفاق فشاری که روی ما بود برداشته شد.» (۳۴۷-۸).

مراقبت و تنبیه فوکویی به مثابه همان رفتار در سطح (نمایشی) بوده است. وی معتقد است در جامعه مبتنی بر مراقبت، سازوکارهایی پدید می‌آید که تا ژرف‌ترین وجوه اجتماعی و روابط انسانی را در محاصره خویش آورد. در این رویکرد ما شاهد «جامعه مبتنی بر مراقبت» هستیم که «در زیر سطح تصویرها، بدن‌ها عمیقاً در محاصره‌اند.» (فوکو، ۱۳۸۸: ۲۷)

صیاد بورانی تغییر بنیادین در رفتار قدرت را با گزاره‌ای در روایت خود توضیح می‌دهد:

«کتاب قانونی داشتیم که حدود پنجاه صفحه مطلب داشت. برای آب خوردن، حمام کردن، آفتاب خوری و هر اتفاقی که با آن مواجه می‌شدیم، قانون داشتیم. سرهنگ محمودی قانون می‌گذاشت و یک گروه چهار نفره تصمیم گیرنده بودند.» (۳۷۳)

اما کتاب قانون نمی‌تواند چندان دوام آورد؛ زیرا سلطه یک نفر و «یک گروه چهار نفره» را در پی داشت. (سلطه گفتمان قدرت) از نظر فوکو در چنین شرایطی به مرور زمان، گزاره‌های مخالف از سوی خرده‌گفتمان‌های رقیب شکل می‌گیرد و تبدیل به مقاومت می‌شود؛ زیرا همواره پس از اعمال قدرت، مقاومت معنا می‌یابد و قدرت را تعریف می‌کند. قدرت خواستار مقاومت است. در نتیجه مقاومت تفاوتی است که قدرت را تعریف می‌کند. در واقع قدرت شیئی یا کیفیتی نیست که در تملک این یا آن باشد و بخواهند آن را از دست دهند؛ بلکه درجه یا نسبتی از مبارزه است.» (بلزی، ۱۳۹۸: ۹۰) حرف و حدیث پیرامون چگونگی اجرای قوانین برای اسرا زنجیره‌ای معنابخش را به وجود می‌آورد که مانند آهن‌ربایی گزاره‌ها و خرده‌گفتمان‌های منفک را به یکدیگر پیوند می‌زند:

«به مرور زمان وقتی همه به هم نزدیک می‌شوند و فرماندهی ادامه پیدا می‌کند، گروه فرماندهی کارایی‌اش را از دست می‌دهد.» (۳۷۳)

بنا بر دیدگاه فوکو «گفتمان‌ها» برای سلطه خود و در پی تسلط بر گزاره‌های گفتمان‌های دیگر است که وی آنها را انفصال یا ناپیوستگی می‌نامد:

«محمودی چون آدم با هوشی بود و این موضوع را می‌دانست که با امر و نهی کردن نمی‌تواند اجتماع را کنترل کند، گفت: نفراتی انتخاب کنیم و پنج نفر معتمد بیابند و تصمیم‌گیری کنند یا همین قانون را اجرا کنند یا کتاب قانون را تغییر دهند.» (همان، ۳۷۳)

مسئولان اردوگاه و گروه‌های اسیران می‌دانستند که گفتمان مسلط آنان نمی‌تواند فراگیر شود. نیروهای عراقی بر قطعیت گفتمان خود تأکید داشتند، در نتیجه گفتمان سیطره‌جویانه و دیکتاتوری فرمانده و زندانبانان کادر اردوگاه در جای جای روایت کتیبه‌ای بر آسمان نمایان می‌شود:

«عراقی‌ها کشان کشان مرا بردند زیر هشتی، گوشه‌ای گیر دادند و تا جایی که می‌تواستند زدند، طوری که بی‌هوش شدم.» (همان، ۳۳۶).

کتاب قانونی که در اسارت فراهم شده بود، دقیقا مانند گزارشی است که فوکو در کتاب «مراقبت و تنبیه، تولد زندان» (۱۹۷۵) از یتیم‌خانه «شوالیه پله» در میانه قرن نوزدهم نام می‌برد. در این یتیم‌خانه نوجوانان در مراسمی تمام عیار هر روز صبح دادگاهی می‌شدند. قوانین سخت زندگی در آن حاکم بود. «بیدار باش، مرتب کردن رختخواب، شستن دست‌ها و ...» فوکو در توصیف این گزارش نشان می‌دهد که چگونه محبوسان یتیم‌خانه شهروندانی سر به راه، یعنی سوژه‌هایی در هر دو معنای این اصطلاح [فاعل/تابع] می‌سازد که می‌آموزند با گردن نهادن به ارزش‌های جامعه‌شان به شکل خود به خود کار کنند. (ر.ک، فوکو، ۱۳۷۸:۲۲۳ همچنین: بلزی، ۱۳۹۸:۸۹)

در روایت کتیبه‌ای بر آسمان چنین قانونی به همراه تنبیه برای ایجاد نظم برساخت گفتمان غالب دیده می‌شود:

«بعد از شش ماه که در الرشید بودیم، جابجایی در سلول‌ها شروع شد، جابه‌جایی‌ها چرخشی بود... این تغییر و تحول‌ها قانون بود. همه به قانون احترام می‌گذاشتند. بعضی وقت‌ها اتفاقی می‌افتاد که بر اساس کتاب قانون یکی باید تنبیه می‌شد. یک بار با یکی از بچه‌ها درگیر شدم. سرخود کارهایی می‌کرد که دیگران را به دردسر می‌انداخت. فکر می‌کرد چون زور بازو دارد، می‌تواند هر کاری دوست دارد، انجام بدهد ... بر اساس کتاب قانون تنبیه‌اش کردند و دو هفته از هواخوری محروم شد.» (۷-۴۱۶)

۲-۴- قدرت و رابطه با نظام کیفی کنترل

در تعریف فوکو از قدرت به «ویژگی کیفی» بخشی از مناسبات میان افراد می‌رسیم که در چارچوبی مشخص نظام‌های کنترلی پدید می‌آید تا جامعه مفروض را در انقیاد خود در آورد. فرایند و کارکردهایی که منجر به شکل‌گیری نظام منسجم کنترل و تسلط می‌شوند. از منظر فوکو یعنی: حکومت‌داری. (ر.ک، احمدی، ۱۳۷۷:۷۷) برای درک این فرایند و کارکردهای قدرت، شناخت گفتمان‌ها یا پاره‌گفتمان‌های به حاشیه رانده و پاره روایت‌های متکثر نقشی اساسی دارند.

در بررسی متون برای درک قدرت، متن از مقوله‌ای جامد (عینی و ثابت) به مقوله‌ای انعطاف‌پذیر (ذهنی و متغیر) تبدیل می‌شود. (پاینده، ۱۳۹۷، ج ۱: ۳۹۰) صیاد بورانی در بیان مناسبات و روابط بین افراد و نظام کنترل (گفتمان مسلط) به سه رابطه اشاره می‌کند: نخست روابط اسیران با همدیگر، دوم: روابط اسیران با نیروهای نفوذی و جاسوس. سوم: روابط اسیران با زندانبانان.

در هر سه شکل روابط بر شمرده کنش سازمان دادن به «حوزه کنش ممکن دیگران» نشان داده می‌شود؛ به عبارت دیگر، رقابت هر یک از گفتمان‌های یادشده ضمن تلاش برای سازمان دادن سرشت بازنمایی افراد، در صدد تسلط بر (گفتمان) دیگری است. گفتمان زندانبانان، سیطره بر تمامی اسیران، نظم و همکاری با «استخبارات حزب بعث برای براندازی حکومت ایران» است. گفتمان نیروهای نفوذی و اسیران ایرانی تسلیم شده به منویات زندانبانان، مماشات و «برخورداری از تسهیلات» بیشتر است تا مفسر کلان قدرت (زندانبانان) باشند.

حمید نعمتی یکی از خلبانانی بود که در ابتدای جنگ، خود را به نیروهای عراقی تسلیم کرده بود. وقتی اسیری را به اردوگاه مخفی خلبانان می‌آوردند، او را می‌آمد تا در اتاقی جداگانه با خلبانان تازه به اسارت درآمده گفت‌وگو کند. نعمتی اصرار داشت تا نیروهایی که تازه به اسارت درآمده‌اند، هر نوع همکاری را با نیروهای بعثی انجام دهند:

«تا مرا دید به انگلیسی گفت: اینها هر اطلاعاتی که می‌خواهند بهشان بده! بگذار ما این رژیم (ایران) را ساقط کنیم... به فارسی گفتم: شما خودت را تسلیم کردی، من با بمب آمدم اینجا. من با شما خیلی فرق می‌کنم، راه من از شما جداست.» (۹۵)

فوکو درباره قدرت، رویکردی نومیالیستی دارد. از نظر وی چیزهایی مانند زن/ مرد، آزادی/ حقوق طبیعی وجود ندارد، بلکه اشکال گفتمانی است که آنها را پدید می‌آورد (برد، ۱۳۸۲: ۱۱۶). به عنوان نمونه اگر برای خلبانی بهترین هدیه در زمان آزادی‌اش کالایی نفیس بود، در زمان اسارت - به عنوان شکلی از گفتمان - ساده‌ترین هدایا می‌تواند، بهترین هدیه باشد.

محمودی به من گفت: «آقا یک توپ برایم درست کن» دیدم ول نمی کند از تکه های پارچه یک توپ چهل تکه برایش درست کردم.. توپ را که دید عشق کرد ماچم کرد و گفت: «بهترین هدیه را به من دادی.» (۳۶۶)

۳- نتیجه گیری

در این پژوهش نشان داده شد که چگونه حاکمیت زندان برای ایحاد انقیاد و نظم برساخت خود، گفتمانی را برجسته و گفتمانی دیگر را به حاشیه می برد. راوی خاطرات طی روایت خود بیان می دارد که قدرت مورد نظر حاکمیت زندان در آغازین روزهای اسارت وی و دوستانش در ابتدا از طریق تهدید، ارباب و تنبیه به دنبال انقیاد آنان است؛ اما به دلیل مقاومت اسیران، زندانبانان به تدریج با چرخش راهبردی رفتاری به ظاهر انسانی در پیش می گیرند و با دادن امکانات، تغییر زندانبانان خشن و سهمیه غذای بیشتر بر جنبه های مراقبت افزودند. در این روش ماهیت قدرت و سرکوب تغییر کرده است، اما اهداف همان است که از پیش بوده است. در نیمه دوران اسارت، شیوه جدید تطمیع از طریق چیدمان و نظم دهی رفتار از نظر روانی برجسته می شود؛ به گونه ای که اسرا احساس می کردند این تغییر راهبرد زندانبانان به دلیل رفتارهایی است که تمامی اسیران مطابق «کتاب قوانین» زندان انجام می دهند. مجموعه این اعمال در گفتمان فردی، بینافردی و دیگری یعنی نیروهای نفوذی و بریده در چارچوب فرایند تجربه زیسته و آگاهی از فرایند گفتمان قدرت نشان داده شد. در این بررسی مجموعه ای از ارتباطات، فعالیت ها و تجارب در شبکه ای در هم تنیده از مناسبات گفتمانی اجتماع اسیران وجود دارد که از طریق آن به توصیف ارتباطات میان طبقات مختلف این جامعه انسانی انجامید. با ذکر شواهدی از کتاب کتیبه ای بر آسمان مشخص شد که در رویکرد جوامع بسته و توتالیتر مانند بازداشتگاه اسیران، دو عنصر به هم پیوسته ضابطه های رفتاری و شگردهای انقیاد افراد در کشاکش خود تنظیم گری قدرت به دنبال بهره برداری از عناصر تحت سلطه هستند. از سوی دیگر قدرت با روشی مویرگی، غیر ملموس و چند وجهی در صدد برآمد تا با ترغیب آحاد افراد جامعه (اسیران جنگی) شیوه هایی مشخص از زندگی را برای آنان ترسیم نماید. قدرت، این کار را با تغییر اعمال خود انجام داده است به نحوی

که در ابتدا با ایجاد جامعه نمایشی نظیر شکنجه روحی، جسمی و تهدید به اعدام به مراقبت و تنبیه تغییر صورت داد، اما در ماهیت هیچ تغییری نیافت. شبکه‌های در هم تنیده گفتمان‌ها در جدالی آشکار و پنهان در صدد بودند تا حقایق پذیرفته شده خود را در جامعه اسیران تسری دهند. مهمترین دلیل ناتوانی گفتمان غالب (زندانبانان) عدم درک درست از پیکره‌های گفتمانی یا خرده گفتمان‌هایی است که به شکل مقاومت و سوژه‌های فرعی و حاشیه‌ای بر گفتمان غالب و نظام بر ساخته حاکمیت غلبه یافتند.

پی‌نوشت

- ۱- گفتمان: نزد فوکو با جمع شدن عناصر قدرت، دانش، زبان و نهاد یا انگیزه‌ها در یک مقطع زمانی مشخص تشکیل می‌شود. (یورگسن، ۱۳۸۹: ۲۹)
- ۲- ایپستمه: مجموعه رویکردها و ارتباط‌هایی است که در یک دوره تاریخی به کردارهای گفتمانی موجد دانش و نظام‌های فکری انسجام می‌بخشد. (صالحی‌زاده، ۱۳۹۰: ۱۱۳)
- ۳- ایدئولوژی گفتمانی است که بر اساس فهرست واژگانی، تقابل‌های معنایی، طبقه بندی و همچنین بر اساس الگوهای روایی در یک لهجه اجتماعی قرار گرفته است. (ر.ک، زیما، ۱۳۹۴: ۱۱۳)

فهرست منابع

- احمدی، بابک. (۱۳۷۷). **معنای مدرنیته**. تهران: مرکز.
- استونز، راب. (۱۳۷۹). **متفکران جامعه‌شناسی**، ترجمه مهرداد میر دامادی. تهران: نشر مرکز.
- برد، جی اف. (۱۳۸۲). **فوکو، قدرت و سیاست**، ترجمه محمدعلی قاسمی. فصلنامه گفتمان، شماره ۱۱۲ صص ۱۱۲-۱۴۰.
- بری، اسمارت. (۱۳۸۵). **میشل فوکو**، ترجمه لیلا جوافشانی، حسن چاوشیان. تهران: اختران.
- بلزی، کاترین. (۱۳۹۸). **درآمدی بر پسا ساختارگرایی**، ترجمه فرزاد بوبانی. تهران: ماه و خورشید.
- پاینده، حسین. (۱۳۸۸). «نقد شعر زمستان از منظر نظریه روان‌کاوی لاکان». فصلنامه زبان و ادب پارسی، شماره ۴۲، زمستان، صص ۲۷-۴۶.

- پاینده، حسین. (۱۳۹۷). **نظریه و نقد ادبی**، ج ۲. تهران: سمت.
- توفیقی، فاطمه. (۱۳۹۴). «آزادی و دین داری از دیدگاه میشل فوکو، با تأکید بر نوشته‌های او درباره انقلاب اسلامی ایران». دوره ۶، شماره ۱ - شماره پیاپی ۱، بهار و تابستان، صص ۱-۱۳.
- خائفی، عباس. (۱۳۹۰). «بررسی سه قطره خون هدایت بر مبنای نظریه قدرت میشل فوکو». فصلنامه شعر پژوهی (بوستان ادب)، سال چهارم شماره ۱ (پیاپی ۱۱، بهار ۱۳۹۱)، صص ۵۹-۷۲.
- خرمشاد، محمدباقر، نوذری، محمداسماعیل. (۱۳۹۷). «واکاوی تحول مفهومی فلسفه سیاسی براساس دو مؤلفه حقیقت و قدرت در اندیشه اشتراوس، آرنت و فوکو». مجله پژوهش سیاست نظری، پاییز و زمستان، شماره ۲۴، صص ۲۴۹-۲۹۰.
- داوودی، علی اصغر. (۱۳۹۰). «تحلیل مناسبات قدرت در اندیشه میشل فوکو». نشریه مطالعات سیاسی، تابستان، دوره ۳، شماره ۱۲، صص ۹۳-۱۱۶.
- دلوز، ژیل. (۱۳۸۷). **فوکو**، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده. تهران: نشرنی.
- زیما، پیتروی. (۱۳۹۴). **فلسفه نظریه ادبی مدرن**، ترجمه رحمان ویسی و عبدالله امینی. تهران: رخ داد نو.
- سجودی، فرزانه؛ فتحی، محمد. (۱۳۹۳). «بررسی ساز و کار خرد قدرت فوکو در نمایش نامه تنها راه ممکن». فصلنامه نامه هنرهای نمایشی و موسیقی، شماره پاییز و زمستان، دوره ۵، شماره ۹، صص ۱-۱۳.
- صالحی‌زاده، عبدالهادی. (۱۳۹۰). «درآمدی بر تحلیل گفتمان میشل فوکو، معرفت فرهنگی و اجتماعی». سال دوم، شماره سوم، صص ۱۱۳-۱۴۱.
- صیادبورانی، اکبر. (۱۳۹۶). **کتیبه‌ای بر آسمان**، (خاطرات شفاهی)، به کوشش میرعمادالدین فیاضی. تهران: حوزه هنری.
- فرجی، مهدی؛ حمیدی، نفسیه. (۱۳۹۵). «بازنمایی زندگی روزمره در خیابان». فصلنامه انجمن ایرانی مطالعات فرهنگی و ارتباطات، شماره ۵، صص ۱۵۹-۱۷۸.
- فوکو، میشل (الف). (۱۳۷۸). **مراقبت و تنبیه** (تولد زندان)، ترجمه نیکو سرخوش، افشین جهان‌دیده. تهران: نشرنی.
- فوکو، میشل (ب). (۱۳۷۸). **نظم گفتار**، ترجمه باقرپیرهام. تهران: آگه.
- فوکو، میشل. (۱۳۸۸). **نیچه، تبارشناسی و تاریخ**، ترجمه نیکو سرخوش و افشین جهان‌دیده. تهران: نشرنی.
- کلک، استوارت. (۱۳۷۹). **چارچوب‌های قدرت**، ترجمه مصطفی یونسی. تهران: پژوهشکده مطالعات راهبردی.

- کوثری، مسعود. (۱۳۸۶). «درک آثار هنری در جامعه». مجموعه مقالات اولین هم‌اندیشی جامعه‌شناسی هنر، تهران: فرهنگستان هنر.
- کورنزهوی، دیوید. (۱۳۸۰). **فوکو در بوته نقد**، ترجمه پیام یزدانجو. تهران: نشر مرکز.
- مارکوزه، هربرت. (۱۳۸۵). **بعد زیباشناختی**، ترجمه داریوش مهرجویی. تهران: هرمس.
- نوابخش، مهرداد؛ کریمی، فاروق. (۱۳۸۸). «واکاوی مفهوم قدرت در نظریات میشل فوکو». نشریه مطالعات سیاسی شماره ۳، صص ۴۱-۵۰.
- الیری، تیموتی. (۱۳۹۶). **فوکو و ادبیات داستانی**، کتاب تجربه، ترجمه فرهاد اکبرزاده. تهران: نشر بان.

Feuer,lewiss(1971) *Marx and Engels,Basic Writings on politics and philosophy*, new york Anchor Books

Foucault, M.(1997) *The Order of Things: An Archaeology of the Human Science*, London: Tavistock.

Foucault, M s(۱۹۷۷) *The History of sexuality*, in Colin Gordon(ed.) new york: pantheon Books.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

پروہشگاہ علوم انسانی و مطالعات فرہنگی
پرتال جامع علوم انسانی